

Принципи літургійної теології Олександра Шмемана: до питання реформ у Православній Церкві

Андрій ДУДЧЕНКО

© А. Дудченко, 2016

«Богословские размышления» №17, 2016 / Спецвыпуск «Реформация: восточноевропейские измерения», с. 213–221

Аннотация

Автор розкриває головні принципи, за якими побудована концепція літургійного богослов'я протопресвітера Олександра Шмемана. Вивчення цих принципів важливо для розуміння процесів літургійного оновлення, які дедалі більше поширюються серед церков візантійського обряду в Україні. Основна ознака цього відродження — більш широка і усвідомлена участь вірян у богослужінні, переживання літургії як головної події церкви. Автор показує, яким чином праці Шмемана створюють підґрунтя для можливості подальших реформ.

Ключові слова: богослужіння, релігійна практика, культ, літургія, літургійне богослов'я, відродження, оновлення, реформа, служіння вірян.

Abstract

The author reveals the main principles of Fr Alexander Schmemmann's conception of the liturgical theology. They are: "lex orandi – lex credendi" idea; centrality of the Divine liturgy in the life of the church on its every level; liturgy as the eschatology fulfilled; reality of liturgical symbolism contrary to its "illustrative" understanding; criticism of the liturgical piety. All the system of Schmemmann's liturgical theology can be defined as liturgical realism. The study of his ideas are important for understanding of the processes of liturgical renewal spreading further on in the churches of Byzantine rite in Ukraine, the author claims. The main characteristic of this revival is the more wide and conscious participation of the faithful in the liturgical worship as well as the experience of the liturgy as the central event of the Church. The author describes the ways of applying Schmemmann's ideas for the future possible reforms.

Keywords: liturgical theology, liturgical practice, worship, liturgy, cult, renewal, revival, reform, service of laity.

Протопресвітер Олександр Шмеман (1921–1983) є одним з ключових православних богословів другої половини ХХ століття. Його інтуїція, прозріння, бачення значною мірою вплинули на світогляд багатьох священнослужителів і вірян, сприяли певним змінам у парафіяльній практиці, і продовжують надихати вже третє, а то й четверте покоління. Саме літургія, євхаристійне богослужіння, та низка тісно пов'язаних з цим питань і були головним предметом богословських рефлексій Шмемана.

Випускник Свято-Сергіївського інституту в Парижі, учень архімандрита Кіпріана Керна та однодумець протопресвітера Миколая Афанасьєва, Шмеман сприйняв принципи євхаристійної еклезіології. Так само Шмеман сприйняв ідеї «повернення до джерел» творців літургійного руху в Католицькій Церкві — Проспера Геранже, Ламбера Бодуена, засновника порівняльної літургії Антона Баумштарка, літургістів Грегори Дікса, Одо Казеля, Луї Буйє тощо. Ці ідеї приходять сьогодні до українських читачів та до священнослужителів українських церков головним чином через твори О. Шмемана та через призму його сприйняття.

В цій роботі я зосереджуюся на принципах літургійного богослов'я отця Олександра Шмемана та спробую окреслити, яким чином ці принципи можуть застосовуватися при роздумах над доцільністю певних змін чи реформ у Православній Церкві. Православні віряни часто не сприймають позитивно слово «реформа», вбачаючи в цьому щось на кшталт зради традиції та загрозу власній ідентичності. Проте зміни в літургійній практиці православних церков відбувалися завжди і продовжують відбуватися тепер, хоч би як деяким їхнім представникам не здавалося, ніби церква залишається незмінною.

Тому якщо змінам неможливо запобігти, то краще з'ясувати, які саме зміни є бажаними. Деякі зміни можуть відповідати християнському літургійному богослов'ю, сприяти кращому розумінню християнського покликання, більш повній та повноцінній участі вірян у спільній відправі, а деякі — навпаки, можуть не розкривати, а приховувати, викривляти чи навіть спотворювати автентичну літургійну практику. Вивчення творчої спадщини Шмемана може сприяти кращому розумінню принципів літургійної теології, що, разом із вивченням історії літургійних обрядів та чинів, є важливою передумовою для роздумів над можливістю певних змін в обряді.

Літургійний реалізм

Систему літургійної теології, яку розробляв О. Шмеман, можна назвати *літургійним реалізмом* — на протигагу широко розповсюдженим раніше і до сьогодні коментарям на літургію, які виходять з принципів «символічного тлумачення» літургії. Літургія — це спільна відправа, метою якої аж ніяк не є «зображати» чи «ілюструвати» щось інше — скажімо, події земного життя Ісуса Христа. Шмеман акцентує на тому, що літургія передусім стосується не подій минулого, а вірян, що сьогодні складають це євхаристійне зібрання. Важливим в літургії є те, що стосується самих учасників літургії, які переживають у цій події справжній досвід входження до Божого царства. Тому спосіб літургійної відправи має бути таким, щоб допомагати, а не запобігати такому розумінню богослужіння.

Пояснюючи літургію, Шмеман намагався передусім викласти принципи *літургійного богослов'я*, під яким він розумів «розкриття богословського смислу богослужіння»^[1], та яке з 1957 року відрізняв від *богослов'я літургії*. Останнє

^[1] Шмеман, 1961. *Введение в литургическое богословие*. — (Київ: Пролог, 2003). — С. 25.

для Шмемана — це богословський коментар на літургію, пояснення тих чи інших обрядів та чинів, тобто, прикладна дисципліна. Натомість літургійне богослов'я, яке намагався розвинути Шмеман, — це комплексна теологічна система, яка власним джерелом має літургію Церкви. Якщо богослов'я літургії має літургію власним об'єктом дослідження, то літургійне богослов'я з літургії виходить і нею не обмежується. Літургія для Шмемана є *джерелом богослов'я* — одним з найважливіших^[2].

Завданням літургійного богослов'я Шмеман бачив наступне:

- 1) визначити основні структури богослужіння через його історичний розвиток;
- 2) виявити «літургійний коефіцієнт» (значущість) та смисл цих структур;
- 3) створити богословську інтерпретацію богослужіння на противагу «символічним» поясненням;
- 4) застосувати це літургійне богослов'я для критичного аналізу поточної літургійної практики.

Lex orandi — lex credendi

Дуже часто у своїх працях, щоб виразити одну з головних думок, Шмеман посилається на принцип «*lex orandi est lex credendi*» («правило молитви є правилом віри») — формулу, яка походить від Проспера Аквітанського. Для Шмемана цей вислів означає взаємозв'язок між богослов'ям, з одного боку, та молитвою і літургією, з іншого. Якщо богослов'я хоче бути вірним власному первинному призначенню, воно не може і не повинно відриватися від літургії, від молитви, але й богослужіння та молитва мають зі своєї сторони бути вірними богослов'ю. Як пояснює Ю. Вестель розуміння Шмеманом цього вислову, «богослов'я без молитовного, літургійного життя вироджується у відірвану, суто інтелектуальну гру; але й молитовний, літургійний досвід, не вивірений ясною та здоровою церковною свідомістю, веде до туману індивідуалістичної містики, суб'єктивних переживань, а в найгіршому разі — до прелесті та духовної загибелі»^[3].

Головна подія церкви

Для Шмемана Божественна літургія — євхаристійна відправа — є *головною подією* церкви, «Таїнством Церкви». Саме в літургії зібрання вірних стає церквою — Тілом Христовим. Саме в цій події місцева церква являє та сповнює себе як Церква, причетна до об'явлення Божого царства. Тому Божественна літургія — це не тільки «найважливіше» богослужіння порівняно з іншими, але «водночас і джерело всього літургійного життя Церкви, і її ціль»^[4]. При-

^[2] Див., напр.: Шмеман, 1963. Богословие и литургическое предание / *Литургия и Предание*. — Киев: Пролог, 2005. — С. 19-29; Шмеман, 1981. Литургическое богословие: заметки о методе / *Литургия и Предание*. — С. 165-174.

^[3] Вестель, 2005. — С. 15.

^[4] Шмеман, 1961. — С. 37.

значення літургії — це не тільки спілкування вірян із Богом, а «розкриття та здійснення Церквою своєї сутності», якою є «нове життя у Христі»^[5].

В широкому сенсі слово “літургія” у християнському вжитку означає будь-яке спільне богослужіння (вечірна і рання служби теж є такою літургією в широкому значенні цього терміна). Цей термін був взятий ранньою церквою з грецької мови, де означав будь-яку суспільну справу, в якій брали участь усі вільні громадяни, і всі розділяли за це відповідальність. Іменування християнського богослужіння «літургією» підкреслює аспект залученості усіх у спільну справу. Це служба, де не має бути глядачів, а лише учасники, як це і було на Тайній вечері Христа та Його учнів.

Здійснена есхатологія

Шмеман постійно жив із надзвичайно сильним та глибоким відчуттям того, що царство Боже є присутнім поруч, тут і тепер, воно входить чи навіть проривається у цей світ. Це відбувається головним чином через святкування євхаристії, але не тільки — так що весь світ стає відблиском та способом входження до цього царства. Тому для Шмемана євхаристія — це *здійснена есхатологія*. При такому баченні царство Боже — це не тільки реальність майбутнього, коли Бог відкриє вірним Своє царство у всій його повноті. Літургія є способом входження вірян у цю нову реальність: «Справжній задум богослужіння полягає не у символічному, а у *реальному сповненні Церкви*: нового життя, що дароване у Христі... це вічне перетворення самої Церкви в Тіло Христове, її *восходження* — у Христі та з Христом — до есхатологічної повноти Царства...»^[6].

У літургії Шмеман вбачав певну функціональність, тобто завдання досягнути певної мети, що знаходиться поза межами релігійного культу: «Цією метою є саме *Церква* як явлення і присутність “нового еону”, Царства Божого»^[7].

Літургія: реальність чи ілюстрація?

Саме в такому сенсі літургія для Шмемана є *реальністю* на протиположність «символічним», або «ілюстративним» поясненням. Слово «символічний» ми беремо в лапки, тому що в даному разі воно є посиланням на штучний «символізм», що не походить із *lex orandi*, а є нав'язаним літургії на пізнішому етапі її тлумачення.

На протиположність цьому ілюстративному символізму Шмеман розвиває власне богослов'я символу як основу літургійного реалізму. Для нього справжній символ є не вказівкою на інше і не означенням іншого, але — «об'явленням “іншого” та входженням у нього»^[8]. Символ в богослов'ї Шмемана зумовлює причастя. Тому найправдивішими символами літургійного реалізму є євха-

^[5] Шмеман, 1961. — С. 41.

^[6] Шмеман, 1961. — С. 14.

^[7] Шмеман. Богословие и Евхаристия / *Литургия и Предание*. 1961. — С. 99.

^[8] Шмеман. Тайнство і символ. 1970. — С. 196.

ристійні дари — хліб і вино — які в ході літургії стають Тілом і Кров'ю Христовими, приймаючи які, вірянин поєднується із Самим Богом.

Численні «символічні» тлумачення богослужіння призвели до того, що літургію не стали розглядати як реальність, що розкриває і являє царство Боже. Замість розуміння євхаристії як перетворення вірян на церкву як зібрану спільноту, пріоритетним стало розуміння літургії як низки «ілюстрацій» чи наглядних посібників до священної історії.

Так у сприйнятті багатьох літургія перетворюється на «священну драму». «Символізм вбачають в усьому, — говорив Шмеман. — Одного разу я спробував зібрати всі значення виголосу, що передує Символу віри: “Двері, двері!”», і знайшов близько шістнадцяти різних тлумачень, що виключають одне одного»^[9]. У детальній статті «Символи і символізм візантійської літургії» Шмеман зазначає, що ці символічні тлумачення «відрізняються одне від одного тільки ступенем складності і розробленості, увагою до деталей, розповсюдженням навіть на другорядні та незначні обряди»^[10].

На противагу такому ілюстративному символізму Шмеман утверджував ідею, що справжні символи літургії роблять присутньою серед нас іншу реальність: Боже царство. Саме ця есхатологічна реальність — «реальність переходу до *есхатону*» — зумовлює те, що відбувається на євхаристійній відправі: «преображення наших приношень — хліба і вина — у нову поживу нового творіння, нашої їжі — у месіанський бенкет та *koinonoia* Святого Духа». І далі: «Євхаристія — “подяка” — дійсно є самим змістом викупленого життя, самою *реальністю* Царства як “радості і миру в Дусі Святому”, завершення і сповнення нашого восходження на небеса»^[11].

Літургійна побожність: критика

Як це не парадоксально, але однією з головних загроз для справжнього літургійного богослов'я та для сучасного православного християнства Шмеман вважав літургійну побожність. Він гостро критикував той спосіб відправи православного богослужіння та спосіб участі в ньому чи радше присутності на ньому вірян, який склався до ХХ століття. Цей спосіб, на переконання Шмемана, став таким, що повністю відокремив богослужбове життя від реального світу. «В тому особливому... світі, який зветься богослужінням, реальність — усяка реальність — попросту зникає, заперечується, розчиняється. Її нема. Богослужіння її *не стосується*, як не стосується Пасха випадкової дати, на яку вона припадає...» — писав Шмеман в своїй докторській дисертації 1959 року^[12].

Стан богослужіння в Православній Церкві Шмеман характеризував як

^[9] Шмеман. Литургия и есхатология / *Литургия и Предание*. 1985. — С. 119.

^[10] Шмеман. Символы и символизм византийской литургии / *Литургия и предание*. 1981. — С. 142.

^[11] Шмеман. Богословие и Евхаристия / *Литургия и Предание*. 1961. — С. 103.

^[12] Шмеман, 1961. — С. 12.

глибоку літургійну кризу^[13]. Її головна причина полягала в невірному розумінні місця та функції богослужіння в церкві. Проявляється це в клерикалізації богослужбового життя, тобто в тому, що богослужіння стає переважно справою духовенства, кліриків, а участь народу — вірян — зводиться до переважно пасивної присутності, споглядання, та «прийняття таїнств».

Замість учасника літургії як спільної справи вірянин перетворюється на реципієнта. «Окремий вірянин, що приходить до храму, не відчуває себе учасником і відправителем богослужіння, не знає, що він, *складаючи* Церкву з усіма іншими, покликаний в цьому акті виразити її як нове життя і знову перетворює себе у члена Церкви»^[14].

Шляхи подолання кризи

Чи можливо подолати «потрійну кризу», яку діагностував Шмеман у сучасному Православ'ї, — кризу літургії, богослов'я і побожності? Власне, майже всі головні праці о. Олександра були спробами окреслити можливу відповідь на це питання. На його переконання, існує подвійна задача: спочатку — літургійна критика богослов'я, потім — богословська критика літургії^[15].

Основні принципи літургійної теології Шмемана, які ми окреслили вище, і є тими принципами, що стали підґрунтям змін, які вже можна спостерігати в Православній Церкві — більш чи менш широко. Богослов'я знову впливає на практику: *lex credendi*, виведений в тому числі з *lex orandi*, знову повертається до *lex orandi*, щоб розкрити і уточнити його. Праці Шмемана надихали багатьох до роздумів та до певних практичних кроків у справі богослужбових реформ. Проте сам Шмеман навряд чи погодився б із оцінкою його як «реформатора». Навпаки, часто він підкреслював *небезпечність і небажаність поспішних реформ*, продиктованих прагненням «осучаснити» церкву.

Якщо в літургійному богослов'ї він був залежним від праць західних католицьких представників літургійного руху, то в питанні практичних наслідків — критично ставився до богослужбових реформ II Ватиканського собору, на якому був спостерігачем. Так, він застерігав, що «літургію не можна врятувати від занепаду через поспішні, поверхневі та чисто зовнішні реформи, які йдуть назустріч смутним і сумнівним «потребам» міфічної «сучасної людини»»^[16].

Загалом Шмеман погоджувався, що *певні реформи* в Православній Церкві є *необхідними*, та пропонував для них теологічне підґрунтя. Але насамперед він прагнув повернути людям церкви — духовенству і вірянам — *вірне розуміння* богослужіння, з метою належної участі в ній зібраної громади.

Шлях до вирішення літургійної кризи Шмеман бачив в русі «не “вперед” в сенсі “модернізації”, і не “назад” в сенсі “реставрації”, а до вічного та позачасового задуму богослужіння, до пошуків у ньому самому закладеної

^[13] Див., напр.: Шмеман, 1961. — С. 39; Schmemmann, 2003. *Liturgy and Tradition* тощо.

^[14] Шмеман, 1961. — С. 42.

^[15] Шмеман. Литургия и богословие / *Литургия и Предание*. 1972. — С. 77.

^[16] Шмеман. Литургия и богословие / *Литургия и Предание*. 1972. — С. 85.

відповіді»^[17]. Тобто першим кроком на цьому шляху повинен стати вияв справжнього *lex orandi*. Наступним — створення умов для того, щоб це «правило молитви» було виявлено та практиковане належним чином.

Шмеман був абсолютно свідомим того, що православний богослужбовий *устав може мінятися*. Він визнавав, що нині діючий устав — Типікон не може претендувати ані на повноту викладення, ані на запровадження якоїсь вічної та незмінної норми; до того ж, він стосувався чернечого, а не парафіяльного життя^[18]. Сучасна богослужбова практика впродовж багатьох десятиліть чи навіть століть не відповідає приписам Типікону.

Богослужіння в усіх парафіях і монастирях не тільки *скорочується*, сам *спосіб його відправи не відповідає початковому задуму*: так, стихирі і тропарі канону частіше за все читають, а не співають; ранню часто правлять ввечері в поєднанні з вечірнею, називаючи цю складену службу, що триває 2-3 години, «всенішним бдінням»; в богослужбову практику увійшли нові чини та елементи літургійного обряду, яких Типікон просто не знає (наприклад, всі дійства з Плащаницею в останні два дні Страсного тижня). Ці нові елементи та обряди не завжди відповідають *lex orandi* і часом приховують чи спотворюють його. Шмеман пише: «В нашій богослужбовій практиці є явища, які багатом здаються споконвічним переданням Церкви, а насправді ж спотворюють його»^[19]. З іншої сторони він переконаний, що невірним є і твердження, що давнє нібито є апіорі крашим. І давні, і нові обряди та явища літургійного життя потрібно перевіряти на вірність справжньому літургійному переданню, *lex orandi* церкви.

Однією з речей, що найбільше заважає розумінню справжнього «правила молитви», Шмеман вважав так званий «символізм», що був нав'язаний пізнішими поколіннями коментаторів богослужіння. Шмеман вважав, що православному літургії було б варто «очистити від деяких елементів, що були введені в неї під впливом згаданого вище символізму, а також від деяких “орієнталізмів”»^[20]. Перш ніж складати конкретні пропозиції щодо кроків літургійної реформи, необхідно визначити її напрямок та бажаний результат, або ціль, які стають очевидними через вивчення літургійного богослов'я прот. Олександра Шмемана.

Необхідність літургійного відродження, дедалі більше усвідомлюється все більшою кількістю православних священнослужителів і вірян, і фактично воно вже розпочалося буквально на наших очах. Стисло його мету можна сформулювати таким чином: це *свідома участь вірних в літургії Церкви*. Кожне слово з цього визначення потребує окремого уточнення змісту.

Вірні, або віряни — це не пасивні «миряни», а члени народу Божого, носії «царського священства». За літургією віряни і духовенство мають співслужи-

^[17] Шмеман, 1961. — С. 14.

^[18] Шмеман, 1961. — С. 49.

^[19] Шмеман, 1961. — С. 31.

^[20] Шмеман, 1960. Литургическое возрождение и Православная Церковь / *Литургия и Предание*. — С. 129.

ти одні одному^[21] — не в сенсі того, щоб віряни робили щось із того, що зазвичай роблять священники, але в розумінні спільної молитви, побудованої за принципом діалогу. Отже, від вірян вимагається *участь* — а не тільки присутність в храмі. Ця участь може проявлятися через загальні співи; через відповідь «Амінь» на молитву предстоятеля зібрання, яку потрібно читати так, щоб усім було добре її чути та розуміти; через обмін вітанням миру тощо, але головним чином — через спільне причащення за Євхаристією. Замість винятково індивіуалістичного підходу («я причащаюся, бо підготувався належним чином, або тому що мені дозволив священник») потрібно відроджувати соборне розуміння участі в Євхаристійній трапезі («я причащаюся, тому що я християнин, охрещений, член Церкви, і розділяю цю спільну трапезу з Ісусом, на яку Він запросив мене; робити це — моя відповідальність як вірянина»).

Участь має бути *свідомою* — віряни мають розуміти як значення окремих слів і молитов, так і всього богослужіння загалом, а також розуміти свою власну участь в літургії та відповідальність за це. Для цього потрібні належні переклади богослужбових текстів сучасними мовами, можливо, спрощення деяких богослужбових чинів чи структур, відповідне навчання/катехеза тощо. І звісно, щоб розуміти молитви, перш за все їх потрібно чути, а для цього — читати вголос.

Літургія має стати головним змістом церковного життя. Замість того щоб шукати «задоволення релігійних потреб» в різних паралітургійних явищах часто сумнівної богословської якості, духовенству і вірянам потрібно відшукати в літургії чисте джерело автентичної традиції. Літургія як «спільна справа» вимагає від усіх не присутності, а свідомої участі. Оскільки ж це «спільна справа», то від кожного вимагається і особиста відповідальність за власний внесок у неї.

Висновки

Твори о. Олександра Шмемана створили добре підґрунтя для церковного літургійного оновлення, або відродження. Ідеї, що покладені в основу його робіт з літургійної тематики, є загальними принципами, на яких може бути побудована концепція церковної реформи у ХХІ столітті. Проте, для формування концепції, яка пропонувала б конкретні кроки щодо «розчищення» літургійного надбання, загальних ідей Шмемана замало. Для цього треба звернутися до серйозних історико-літургійних досліджень богослужбових

^[21] На принципі співслужіння духовенства і вірян особливо наполягав доцент, а згодом професор Свято-Сергійського православного богословського інституту в Парижі протопресвітер Миколай Афанасьєв, автор концепції «євхаристійної еклезіології». Отець Миколай був відсутній в інституті якраз в часи навчання там Олександра Шмемана, але повернувся у 1947 році і в наступні роки, вже після від'їзду Шмемана до США, написав основні роботи — «Трапеза Господня» (1952), «Служіння мирян в Церкві» (1955) і згодом «Церква Духа Святого» (1971). Оскільки зв'язок Шмемана з Парижем та *alma mater* не переривався все життя, він був добре обізнаний з творчістю цього видатного богослова російського зарубіжжя.

чинів та елементів літургійного обряду, а також до досвіду діячів літургійного відродження у Західній Церкві. Надзвичайно корисними на цьому шляху будуть праці таких літургістів, як Хуан Матеос, Михайл Арранц, Роберт Тафт, Михайл Желтов, Пол Бредшоу, Томас Потт, Айдан Каванах, Кевін Ірвін, Петро Галадза, Васса Ларіна, Миколай Денисенко, Василь Рудейко тощо.

За останні двадцять п'ять років, що минули з часів початку активного розповсюдження праць о. Олександра Шмемана в Україні та на всьому пост-радянському просторі, можна побачити шляхи розповсюдження ідей Шмемана щодо літургійного і євхаристійного відродження: спочатку вони спричиняють активні дискусії серед православного духовенства і вірян, а згодом певні з них втілюються у літургійній і пастирській практиці. В першу чергу це стосується таких явищ, як заохочення вірян до більш частого та регулярного причащення, читання молитов в такий спосіб, щоб їх чули люди в храмі (частіше за все це голосне читання, часом у мікрофон, на фоні співів хору), розуміння необов'язковості сповіді перед кожним причастям, використання сучасних мов у богослужінні (читання Святого Письма, проведення служби частково чи повністю українською або російською мовами) тощо.

Слід зауважити, що сьогодні використання сучасної мови в богослужінні не завжди мотивується принципом потреби у зрозумілості богослужіння. Часом це є ознака українськості церковної спільноти. Але коли в Київському патріархаті проводять службу російською мовою, як то трапляється на парафіях цієї юрисдикції в Херсонській та Одеській областях, або коли в УПЦ правлять українською або вживають сучасну російську мову в центральних регіонах України, це зумовлено передусім прагненням того, щоб служба була більш зрозумілою для парафіян.

Деякі з цих явищ на сьогодні є ще поодинокими феноменами. Дискусійні питання літургійної реформи чи оновлення стають темами публікацій і книг таких авторів, як оо. Петро Мещерінов, Олексій Умінський, Миколай Балашов — в Росії, оо. Василь Рудейко, Андрій Дудченко — в Україні тощо. Проте якщо порівняти парафіяльну практику православних церков в перше десятиріччя після української Незалежності і в останні роки, різниця буде наочно помітною. Незважаючи на складності, церкви продовжать змінюватися і надалі. Але важливо, щоб ці зміни відповідали принципу *lex orandi — lex credendi*. Це буде можливим, коли літургійна і богословська наука запропонують церквам метод для виходу з літургійної кризи.

Література

Вестель, Юрий. От издателей. Терминологическое пояснение / Александр Шмеман. *Литургия и Предание*. — Киев: Пролог, 2005. — С. 7-18.

Шмеман, Александр. *Введение в литургическое богословие*. Париж: YMCA-Press, 1961 (Репр. вид. — Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1996. — 248 с.; 2-е вид.: К.: Пролог, 2003. — 318 с.).

Schmemmann, Alexander. *Liturgy and Tradition = Литургия и предание: Theological Reflections of Alexander Schmemmann*. Ed. by Thomas Fisch. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2003 (Рос. пер.: Александр Шмеман. *Литургия и Предание*. / Пер. Ю. Вестель, А. Дудченко, Д. Каратеев, М. Козуб, И. Мьялковский; пред. Ю. Вестель. — Киев: Пролог, 2005. — 208 с.).